

“Ett Swänskt och redligt Nit”.
Essäpress och tragedi i svensk frihetstid

Ann Öhrberg, Uppsala universitet

Abstract: The article discusses the relation between the genres of essay press and tragedy during the Swedish so-called Age of Liberty. The writings and carriers of two authors, Andreas Hesselius (“Americanus”) (1714–1762) and Olof Celsius the Younger (1716–1794) stand as examples and a comparison between them as authors of both essay press and of tragedy respectively is made. These genres, it is argued, are fruitful to discuss in tandem, as well as in the context of the literary system and the political landscape. Hesselius and Celsius were both young political activists when they together published the journal *Thet Swenske Nitet* (1738). They had the ambition to enhance the Swedish literature and language, and to promote political ideas, and their own carriers. With the same purposes they also individually wrote some of the first tragedies in the Swedish language. These tragedies are marked by political tendencies, royalistic and patriotic ideals and (an imaginative) use of history, and analyses of the dramas also points to the importance of analysing the rhetorical dimension of these tragedies.

Keywords: Swedish-speaking tragedy; essay press; Swedish Age of Liberty; Andreas Hesselius Americanus; Olof Celsius the Younger; political culture; literary system

Recommended citation: Öhrberg, Ann, “Ett Swänskt och redligt Nit”. Essäpress och tragedi i svensk frihetstid, 1700-tal: *Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 22 (2025). 102–120. <https://doi.org/10.7557/4.8409>

Copyright: © 2025 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Under den svenska frihetstidens första årtionden tog både den essäistiska journalistiken och tragedin kvantitativa och kvalitativa språng.¹ Här vill jag ta upp vad som händer om en diskuterar dem i relation till varandra, för trots att det rör sig om helt olika genrer menar jag att det finns goda skäl att uppmärksamma vissa samband.

Frihetstidens essäpress och svenspråkiga dramatik producerades under frihetstidens första årtionden i ett kärvt litterärt klimat. Under den första hälften av 1700-talet var Sverige förkrympt geografiskt, fattigt och sargat av misslyckade krigsäventyr. Befolkningen på cirka två miljoner (med den östra rikshalvan inräknad) var glest utspridd och merparten bodde på landet. Stockholm hade knappa femtiotusen innevånare. Visserligen var läskunnigheten hög när det gällde läsning av religiösa texter, men då rörde det sig om en ytterst begränsad och ofta muntligt präglad kunskap. Att köpa tryckta verk var dyrt och låg utom räckhåll för huvuddelen av befolkningen – det fick oftast räcka med en psalmbok som inkluderade lilla katekesen. Det fanns enbart ett fåtal tryckerier och dessa var koncentrerade till södra och mellersta delen av riket. Finland försörjdes av en enda officin i Åbo. Det var först år 1737 som dramatik på svenska började spelas för allmänheten. Censor och konsistorier bevakade noggsamt all litteratur som trycktes och importerades.

Att under dessa omständigheter bjuda in publiken att läsa och se nyskriven svensk dramatik, eller börja ge ut tidskrifter, verkar huvudlöst. Men samtidigt skedde stora förändringar under frihetstiden som skulle komma att gynna utvecklingen inom det litterära systemet. Nya tekniker effektiviserade tryckverksamheten, importen av böcker ökade och enväldet hade vid Karls XII:s död ersatts av ståndsriksdag, vilket skapade behov av fora där allmänna frågor kunde debatteras. Latinet och den klassiska retoriken ifrågasattes som kommunikationsmodeller. Från övriga Europa importerades nya litteraturslag och konstlitterära tekniker som anpassades för en svensk kontext; nu skulle svenska språket utvecklas: det gick att skriva stor litteratur, och kommunicera med en bredare publik på svenska. Tragedins alexandriner och essäpressens underhållande journalistik kunde även skrivas på svenska språket. Under riksdagarna kom riksdagsmän från hela landet till Stockholm, politisk debatterades i hela staden, på krogarna och på de nyinrättade kaffehusen. Under riksdagen 1738–1739 debatterades om Sverige på nytt borde gå i krig mot Ryssland och här var det nyligen instiftade så kallade hattpartiet för krig. Patriotismens vågor fortsatte att svalla: Sverige hade visserligen förlorat i krig, men kunde skryta med sin ärorika historia och i tragedin och essäpressen kunde detta demonstreras.

¹ Rörande termen essäistisk journalistik, se Ingemar Oscarsson, "Med tryckfrihet som tidig tradition", i *Den svenska pressens historia*, del 1: *I begynnelsen (tiden före 1830)* Claes-Göran Holmberg, Ingemar Oscarsson & Jarl Torbacke (förf.), Karl Erik & Per Rydén (huvudred.) (Stockholm: Ekerlid, 2000), 98–215.

År 1764 höll Olof Celsius d.y. åminnelsetal över Olof von Dalin, i den Kungliga Vetenskapsakademien. Han prisar Dalin som en ”fruktsam stamfar” till efterkommande svenska poeter, men särskilt relevant är vad han säger om svenskspråkig dramatik och hur åtskilliga förnämna herrar:

försöka om ej någon Theater här i Sverige skulle kunna inrättas, och vårt Svenska språk till sådana öfningar finnas lämpeligt. DALIN gaf då ut den första Svenska Tragedie år 1742, under titul af BRYNHILDA; uti hvilken ämnet är tagit af de gamla Isländska Sagor; men ställning och Poesie hos oss så ny, at då MESSENI, BRASKENS, eller andras Theatraliska arbeten, hvilka vid medlet och slutet af det förra Seculum, sågo dagen, sättas där bredevid, synas de likasom våra gamle Kyrko-målningar emot målningarna i vårt Slott. Ho skulle då vilja betaga DALIN, jämte annan heder, äfven den, at hafva varit den förste, som hos oss med framgång försökt at gifva *cothurnen* dess rätta gång?²

Dalin är alltså, enligt Celsius, den som var först med att framgångsrikt skriva tragedi på svenska, det vill säga att han gav *cothurnen* en rätt gång. Dalin var som bekant även författare till den berömda tidskriften *Then Swänska Argus* (1732–1734) som visserligen inte var den första essäistiska publikationen under 1700-talets första hälft, men väl den mest berömda och inflytelserika. Att en tidskriftsförfattare också skrev drama är ingen slump, menar jag, och Dalin var långtifrån den enda. Mina två exempel i det följande rör två andra tidskrifts- och tillika tragediförfattare: Olof Celsius d.y. (1716–1794) och Andreas Hesselius (1714–1762), även kallad Americanus. Den följande diskussionen behandlar vad som händer om en sätter Celsius och Hesselius verksamhet som dramatiker i relief till ett gemensamt projekt, den essäistiska periodiska publikationen *Thet Swenske Nitet* som kom ut år 1738.

Det finns nämligen många förbindelser mellan essäpress och dramatik: de patriotiska ambitionerna när det gäller att utveckla det svenska språket, historiebruket, de ofta politiska tendenserna som präglar verken, förutsättningarna under den tid då de tillkom, att verken var beroende av kulturell import – och inte minst när det gäller författarna i sig. Under första hälften av 1700-talet kom, till största delen manliga skribenter, att publicera sig inom den för Sverige nymodiga genren essäpress.³ En handfull av dessa unga manliga författare skrev också dramatik och

² Olof Celsius d.y., *Åtminnelse-tal öfver Kongl. majestets troman, hof canceller...Olof von Dalin hållet...den 29 febr. 1764* (Stockholm: Lars Salvius), s. 30.

³ Se [Margareta van Bragner, (g. Momma)], *Samtal emellan Argi Skugga och en obekant Fruentimbers Skugga* (Stockholm: Peter Mommas tryckeri, 1738–1739). Tidskriften analyseras i Ann Öhrberg, *Vittra fruntimmer. Författarroll och retorik hos frihetstidens kvinnliga författare*, Skrifter utgivna av avdelningen för litteratursociologi vid litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala 45, diss. (Uppsala, Hedemora: Gidlunds förlag, 2001), kap. III:2.

var dessutom aktiva i politiska nätverk. Att det var delvis samma publik som läste eller såg tragedier och som läste essäistiska publikationer, eller åtminstone var tilltänkta mottagare, kan vi utgå ifrån.

Huvudsyftet i det följande är att mot denna bakgrund diskutera de författarroller som axlas av Celsius och Hesselius, i relation till deras val att skriva essäistisk journalistik samt tragedi. I analyserna uppmärksammas särskilt vissa aspekter – verkens patriotiska och politiska tendenser samt historiesyn – vilka pekar mot de respektive författarnas politiska åsikter och strategier för att nå försörjning och avancemang. En viktig sak rör följaktligen tiden då verken tillkom, men också de tilltänkta åskådarna och läsarna; de analyserade verken är nämligen i hög grad retoriskt präglade. Men vad var syftet och vem skulle övertygas om vad? Andra frågor rör vilka motiv som kan ha drivit dessa unga författare och vilka författarroller som var möjliga att axla. I författarrollerna inkluderas ett bredare spektrum av faktorer i vilka ingår möjligheter till försörjning, social position, nätverksförbindelser och författarens kön.

I det följande ges först en kortare bakgrundsbelysning om frihetstidens litterära system, därefter beskrivs mina huvudpersoner Celsius och Hesselius. Sedan följer en presentation av den svenska essäpressen som följs av en diskussion om teman i den essäistiska publikationen *The Swenska Nitet* (1738) i relation till Celsius tragedi *Ingeborg* (1737) respektive Hesselius *Erick den nionde eller helige* (1740).

Frihetstidens litterära system

Det litterära systemet under frihetstiden var som framgick inledningsvis präglad av att litteratur inte såldes på en marknad och därmed existerade inte bokmarknadsförfattaren. Frågan är då vad som drev författarna? Självklart kunde drivkrafterna vara att sprida religiösa budskap, eller att gripa gåspennan med en önskan om att skapa stor poesi och så vidare, men min första fråga är mer litteratursociologisk och kärv. Den lyder kort och gott: gick det att försörja sig som författare? Huruvida det gick att få direkt ekonomisk ersättning, främst för tillfällesverk, har varit en omtvistad och något svårlöst fråga; det är troligt att så kunde vara möjligt i vissa fall, men det rörde sig knappast om några svindlande summor.⁴ Via subskriptioner av verk kunde författare och tryckare få in pengar. Men den litterära verksamheten kunde framförallt ge andra fördelar och en stor del av dåtidens författare var så kallade ämbetsförfattare, det vill säga, de skrev, som Bo Bennich-Björkman visar, för att meritera sig för olika ämbeten inom

⁴ Se t.ex. Magnus von Platen, *Yrkesskalder fanns dom? Om tillfällespoeternas försörjningsfråga*, del I (Umeå, 1985).

kyrkan, akademien, eller staten.⁵ Men det här gällde enbart manliga författare, eftersom kvinnor (med ytterst få undantag) inte hade rätt att inneha ämbete. Både kvinnliga och manliga författare kunde dock söka patronage och en välvillig patron kunde till exempel erbjuda en vistelse vid ett adligt gods, underlätta vid tillsättning av en tjänst, bana väg för ett stipendium och så vidare. Att få stöd av de kungliga var givetvis extra åtråvärt och här utgör frihetstidens litterära storstjärnor Hedvig Charlotta Nordenflycht och Olof von Dalin lyckade exempel. Både manliga och kvinnliga författare skrev dessutom av sociala skäl inom ramen för nätverk och de här nätverken var inte sällan politiska. I nätverken ingick familj, släkt, eller vänskap- och bekantskapskretsar och inom dessa nätverk kunde olika former av konstlitteratur, främst brev och tillfällesdikt fungera som socialt smörjmedel.⁶

Trots att det fanns många kvinnliga författare under frihetstiden så kom dock ingen av dem att skriva tragedi och därmed framstår den författarroll som axlas av tidens tragediförfattare som manligt kodad.⁷ Skälen kan vara enkla. När Hedvig Charlotta Nordenflycht, frihetstidens mest framgångsrika kvinnliga författare, stod på höjden av sin karriär i mitten av seklet hade den enda möjligheten varit att författa drama för hovteatern och den positionen var redan upptagen av hennes konkurrent Dalin. En annan orsak till bristen på kvinnliga tragediförfattare kan vara tragedins starka band till den högre undervisningen och universiteten, från vilka kvinnor var uteslutna. De manliga tragediförfattarna hade undervisat om det antika dramat i latinundervisning och de hade dessutom tränat sin sceniska förmåga genom undervisning i klassisk retorik och latin, eller genom olika framträdanden i undervisningsmiljöer. Det är ingen slump av *Ingeborg* sattes upp första gången på Uppsala universitet 1739 (med unga adelsstudenter i alla rollerna).⁸ En slutlig orsak kan vara att kvinnor inte borde associeras med offentliga framträdanden.

Kunde då essäpress och dramatik inbringa inkomster? De essäistiska publikationerna, som kom ut i mycket små upplagor, inbringade inte några större direkta inkomster, och detsamma gällde troligtvis för den som skrev tragedi. Även om litteraturhistorikern Magnus von Platen hävdar att Hesselius fick arvode för det han skrev åt teaterdirektören på Svenska komedien så presenterar han inga belägg

⁵ Bo Bennich-Björkman, *Författaren i ämbetet. Studier i funktion och organisation av författarämbeten vid svenska hovet och kansliet 1550–1850* (diss. Uppsala universitet, Studia litterarum Upsaliensia, Stockholm: Svenska bokförl., 1970).

⁶ Öhrberg 2001, s. 89–95.

⁷ En bibliografi över frihetstidens kvinnliga författare som gick i tryck finns i Öhrberg 2001, s. 390–401.

⁸ Lennart Breitholtz, *Våra första franska-klassiska dramer. Celsius' Ingeborg och Dalins Brynilda* (diss., Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1944), s. 41 ff.

för det.⁹ Men däremot kunde alltså, som nämndes ovan, författarna vinna andra fördelar, inte minst när det gällde att få tjänster. Genom att skriva tragedi kunde dessutom författarna föra fram politiska, patriotiska och historiografiska budskap vilket kunde rendera dem uppmärksamhet och beskydd från höga nivåer. Bo Bennich-Björkman konstaterar: "historiedramatikens utveckling [kan] te sig som ett symptom på att gränslinjen mellan 'skönlitteratur' och historia som 'vetenskap' nu i praktiken höll på att fixeras."¹⁰ Om essäpressen förebådar en framväxande litterär offentlighet, där läsarna vandes vid ett nytt tilltal, så kan tragedin ses som förknippad med syften som ligger på annan nivå och rör konstruktionen av Sverige som nation. Bägge litteraturslagen vände sig dock brett till en till stora delar anonym publik.

Både tragedin och essäpressen var inbäddade i politiska sammanhang och verken präglas av politiskt-patriotiska ambitioner. Det rör sig om såväl språk-patriotiska som mer direkta politiska ändamål. I frihetstidens tragedi gestaltas som bekant ofta en storslagen, göticistiskt färgad historia och svenska språket prövas hårt när versmått skall flyta lika elegant som inom det fransk-klassiska dramat. Celsius konstaterar ödmjukt i företalet till *Ingeborg*: "Vårt språk är ännu owant vid deße finheter".¹¹ I essäpressen böjs, rådbråkas och utvecklas svenskan för att skapa en ledig journalistik som går i dialog med "allmänheten". Och här dryftas – ibland rejält kontroversiella – politiska frågor som kunde döljas via ett ogenomskinligt bildspråk, personifikationer, allegoriska berättelser med mera. En ibland uppenbart irriterad censor, Gustaf Benzelstjerna, ingrep för övrigt av och till och ibland fick hela misshagliga partier, eller rentav nummer strykas. På olika sätt märks tydligt hur dessa litteraturslag söker påverka politiken och det vi kan kalla svensk identitet. Sambanden mellan frihetstidens grundande av en inhemsk teater och det politiska livet lyfts fram av Marie-Christine Skuncke i *Ny svensk teaterhistoria*; de som startade detta projekt var alla i opposition mot Arvid Horns regering och tillhörde det som skulle formera det så kallade hattpartiet. Skuncke konstaterar: "För dessa personer [hattpolitiskt engagerade presumtiva patroner] och deras släktingar torde det nya teaterföretaget [Bollhuset] erbjudit en plattform ut i offentligheten."¹²

⁹ von Platen s. 150; Ann Öhrberg, *Samtalets retorik. Belevade kulturen; offentliga samtal och kön i svenskt 1700-tal* (Studia Rhetorica Upsaliensia 5, Höör: Symposiums förlag, 2014), s. 48 ff. Räkenskaperna för Bollhuset åren 1737–54 saknas, men att biljettintäkterna inte gick till författarna verkar klart. Se Marie-Christine Skuncke, "Frihetstidens teaterliv i Stockholm", i *Ny svensk teaterhistoria*. 1: *Teater före 1800*, bandred. Sven Åke Heed (Hedemora: Gidlunds förlag, 2007), s. 169, s. 175.

¹⁰ Bennich-Björkman, s. 281.

¹¹ Olof Celsius d.y., *Ingeborg. Tragoedia* [Uppsala, Akademiska tryckeriet, 1737], "Företal".

¹² Skuncke, s. 166.

Att de essäistiska tidskrifterna publicerades i samband med de frihetstida riksdagarna är logiskt.¹³ Dels innehåller alltså de här publikationerna mer eller mindre öppet publicerat politiskt stoff. Dels kunde tidskrifterna påverka riksdagsmän, och spridas över landet när riksdagsmännen återvände hem och därmed nåddes läsare i hela landet.

Men den tidsmässiga korrelationen med riksdagarna kan även spåras när det gäller tragedin. Åren 1738–1739 möttes riksdagarna. Dalins *Brynilda* kom år 1738, Celsius *Ingeborg* kom visserligen redan år 1737, men ett nytryck kom lägligt ut under riksdagsåret 1739, Erik Wrangels *Tovilla* kom år 1738, och nästa år kom *Fröken Snöwits tragedi*. Hesselius bägge verk *Zaletta* och *Erick den nionde* kom bägge ut under riksdagsåret 1740. (Det förstnämnda gick in till censor 1739, men skickades tillbaka eftersom verket behövde åtgärdas stilmässigt.)¹⁴ Det är knappast en långsökt gissning att riksdagsmän besökte teatern när de vistades i Stockholm, eller köpte något nyutkommet drama hos tryckaren, eller i en av Stockholms boklådor.

Våra huvudpersoner

Olof Celsius d.y. och Andreas Hesselius ingick vid tiden för tillkomsten av *The Swenske Nitet* i samma hattvänliga politiska nätverk och de tillhörde en falang av unga hattar.¹⁵ Men ganska snart gick de skilda vägar och deras karriärer kom att bli helt olika.

Andreas (Anders) Hesselius, som tog sig tillnamnet Americanus, kom från en prästsläkt. Fadern var under en period verksam som präst i svenska församlingen i Amerika, där en bidragande orsak till tjänsten kan ha varit att han var systemson till biskopen Jesper Svedberg. Modern var av holländsk härkomst, men dog på hemresan från Amerika när Hesselius var 10 år. Sonen Andreas Hesselius föddes i Amerika, men kom till Sverige år 1723, då fadern kallats till en tjänst i Dalarna.¹⁶ Vid 14 års ålder blev Hesselius inskriven vid Uppsala universitet där han också hade hjälp av en informator, vilket vittnar om att familjen (eller släkten) borde ha haft det relativt gott ställt. Under en kort period år 1736–1737 var Hesselius knuten som engelsk språkmästare till Uppsala universitet, men blev avskedad

¹³ Öhrberg, *Samtalets retorik*, s. 50.

¹⁴ Gustaf Benzeltjerna, *G. Benzeltjernas censorsjournal 1737–1746*, L. Bygdén & E. Lewenhaupt (utg.) (Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet, 6, Uppsala: Svenska litteratursällskapet, 1884–1885), s. 100.

¹⁵ Om politiska nätverken, se Ingemar Carlsson, *Parti – partiväsen – partipolitiker 1731–43. Kring uppkomsten av våra första politiska partier* (Acta universitatis Stockholmiensis 29, Stockholm: Almqvist & Wiksell international, 1981), *passim*.

¹⁶ Rörande släkten Hesselius, se Hesselius, släkt, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/12948>, *Svenskt biografiskt lexikon*, hämtad 2024-11-01.

och därefter fick han aldrig något nytt ämbete. Hesselius kom aldrig att göra någon strålande karriär som ämbetsman, men han var en uppenbart produktiv och uppfinningsrik litterär mångsysslare. År 1744 gifte han sig med Anna Catharina Törnrose (1712–1768) som kom från en lågadlig ämbetsmannafamilj, vilket måste ses som ett habilt gifte. Om en går igenom de digra bestånden av tillfällstryck som bevarats till exempel på Kungliga biblioteket dyker Hesselius namn regelbundet upp runt mitten av 1700-talet. Det finns ca 80 tryckta verk bevarade och till det kommer uppgifter om att han publicerat en ansevärd mängd i handskrift.¹⁷ Hesselius själv uppger att han skrivit nära 500 tillfällesverser. Om det stämmer får vara osagt, men han var en flitig tillfällesskald som riktade sig ganska brett. Enligt Magnus von Platen fick han en del av sin inkomst genom det, men också genom att arbeta som språklärare i Stockholm.¹⁸ Källäget är magert, men Gjörwell hävdar att Hesselius fick en dusör om 1000 daler kmnt för en oration på Riddarhuset år 1742.¹⁹ Bland de föremål som uppvaktas märks såväl kungligheter som enskilda. I ett versifierat nyårsbrev från år 1740 ber han Tessin om hjälp, Hesselius vill att greven påminner kungen om en befordran.²⁰ Den aningen fräcka framstöten misslyckades, men den demonstrerar Hesselius taktiska manövrerande när det gällde att få inkomster. En del av tillfällesskrifterna publicerades anonymt, men i ett par fall när Hesselius uppvaktar kungligheter noterar von Platen att en utgåva publiceras anonymt och att en annan anger författarnamn, där den senare var avsedd för hovet. För den som ville bli uppmärksam av de kungliga gällde det förstås att träda fram i helfigur.²¹ Till det kom ett stort antal andra poetiska verk som ofta kännetecknas av politiska tendenser och högpatriotiskt krigshetsande innehåll. År 1741 skriver Hesselius till exempel i anledning av den stora ofreden att det är "de gamla Swears wana" [...] "Til at Kiämpa kiäckt och bra, / Til at kunna Ryßbar mana / Med beskied när wi går sta". Det ryska blodet flyter när kulan går genom "Panna, Märg och Benen".²² Samma år uppmanar han "Manhems hjältar" att uttömma den ryska örnen blod med kulor spjut och lod.²³ De här dikterna,

¹⁷ von Platen, s. 148.

¹⁸ Bennich-Björkman, s. 429; von Platen, 145 ff.; Se Hesselius, släkt, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=12948>, hämtad 2024-11-01.

¹⁹ von Platen, s. 150.

²⁰ von Platen, s. 150–151.

²¹ von Platen, s. 149.

²² A.H.A [Andreas Hesselius Americanus], *Emanuel med Gideon, thet är: Gud med then svenska krigsmakten, i anledning af slaget wid Wilmanstrand den 23 Aug. 1741* (Stockholm: Carl Johansson Röpke (tryckare), 1741).

²³ Arngrim Hergrimson Winlands-Fararen [Andreas Hesselius], *Då kriget mot czaren af Ryszland, under puke- och trumpete-klang i Stockholm allmänneligen förkunndes 28 juli 1741* (Stockholm: Carl Johansson Röpke (tryckare), 1741).

liksom många av hans andra, visar också att Hesselius må ha varit produktiv, men att han knappast var en stor skald.

Åren 1737 respektive 1740 kom tragedierna *Erick den nionde eller helige* respektive *Wänskap och trohet i döden, eller Den indianske printzessan Zaletta*; till det kommer verk som idag gått förlorade. Lorenzo Hammarsköld konstaterar elakt att Hesselius dramer är ”späckad[e] med moraliska och politiska hvardagssentenser, hvilka de uppträdande personerna i tid och otid framkrysta”.²⁴ Var och en får bedöma om det här stämmer, men att Hesselius brann för olika politiska frågor är alltså klart och Ingemar Carlsson visar på Hesselius hattaktivitet och hans krigsiver.²⁵ I familjens nätverk ingick för övrigt den ledande hattpolitikern Carl Gyllenborg.²⁶

Olof Celsius d.y. gjorde till skillnad från Hesselius en gedigen akademisk karriär, men Bo Bennich-Björkman påpekar att projektet med att ge ut *The Swenska Nitet* liksom författandet av *Ingeborg* snarare visar att han från början var ute efter att meritera sig för kanslitjänst, inte för akademien. Om Hesselius riktade sin patriotiska energi mot att propagera för krig och hattpolitik, så ägnade sig Celsius åt språkpatiotism och det han såg som reformeringar av svenska litteraturen och svensk historiografi. Celsius kom från ett välbärgat hem där hans lärde far Olof Celsius d.ä. såg till att sonen fick en god klassisk utbildning och släkten Celsius var dessutom väl förankrad i Uppsala universitet. Rurik Holm menar spetsigt att Celsius snabba akademiska karriär vid universitetet med utnämning som professor i historia vid 31 års ålder till stor del gjordes på grund av politik och nätverksförbindelser med högt uppsatta personer.²⁷ En av Celsius beskyddare var den ledande hattpolitikern Carl Gyllenborg, riksråd och universitetskansler, och det finns panegyriska latindikter bevarade där Celsius prisar sin välgörare. Gyllenborg var ju också en av dem som engagerade sig för tillkomsten av svensk teaterscen.²⁸ Vid Gyllenborgs död år 1747 var det Celsius som fick hedersuppdraget av konsistoriet att hålla minnstalet över den forna välgöraren. Talet är för övrigt mönstergillt uppbyggt och som en följd av Gyllenborgs höga position skrivet i den höga stilen; en central topik rör också föremålets berömvärda insatser i politiken

²⁴ Om Hesselius verk, se Lorenzo Hammarsköld & Per Adolf Sondén, *Svenska Vitterheten. Historiskt-kritiska anteckningar af L. Hammarsköld. Andra upplagan, öfversedd och utgifven af P. A. Sondén* (Stockholm: Zacharias Hæggström, 1833), s. 221–222. Citat från s. 221.

²⁵ Carlsson, *Parti*, s. 147, s. 253; Ingemar Carlsson, *Olof Dalin och den politiska propagandan inför "lilla ofreden". Sagan om Hästen och Wår-Wisa i samtidspolitisk belysning* (Lund: CWK Gleerup, 1966), s. 78, n 175, och *passim*.

²⁶ Hesselius fick ett stipendium för att sammanställa en engelsk-svensk ordbok, men slutförde aldrig uppdraget. Se Hesselius, släkt, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=12948>, hämtad 2024-11-01.

²⁷ Rurik Holm, *Olof d.y. Celsius*, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/14763>, *Svenskt biografiskt lexikon*, hämtad 2024-10-10.

²⁸ Skuncke, s. 166 ff.

och för staten.²⁹ Celsius giftermål speglar hans karriär. I första giftet var hustrun dotter till rådmannen och borgmästaren i Uppsala, Katarina Charlotta Kyronia (1728–1765) och efter hennes död gifte Celsius ganska raskt om sig med Andreetta Katarina von Stiernman (1734–1815), dotter till den då avlidna historikern och boksamlaren, det lågadliga kanslirådet Anders Anton von Stiernman. Genom den nya hustrun kom Gyllenborg att kontrollera von Stiernmans digra, historiska bibliotek. Så småningom lät Celsius prästviga sig, han slutade sina dagar som biskop och blev också ledamot av Svenska akademien.³⁰

"God dag min läsare". Den svenska essäpressen

Essäpressen var en verkligt medial innovation som under första hälften av 1700-talet svindlande snabbt kom att importeras från utlandet. År 1727 utgavs *Patrioten* som den första essäistiska publikationen på svenska. På ett lättamt och ofta fikionaliserat sätt diskuteras i essäpressen frågor om moral, språk, ekonomi med mera, men även politik tas upp (om än i förklädd form). Att översätta helt eller delvis var också en gängse metod för de svenska författarna till essäistiska publikationer. *Patrioten* var en ren översättning från tyskan och även *Then Swänska Argus* innehåller en hel del översatt material, bland annat från den ikoniska engelska publikationen *The Spectator*.³¹ Liksom den svenskspråkiga tragedin är därmed essäpressen i hög grad beroende av kulturell transfer, det vill säga, det handlar om hur kulturella artefakter och idéer importeras och anpassas till en ny kontext.³² Däremot innehåller troligtvis inte *Thet Swenske Nitet* direkt översatt material, även om den är uppenbart influerad på annat sätt av annan essäpress, såväl svensk som utländsk.

De svenska essäistiska tidskrifterna kom ut i en litterär offentlighet där medvetandet om dialoger med en anonym publik – en läsande 'allmänhet' – nu var väckt, även om förutsättningarna i dåtidens Sverige för en blomstrande bokmarknad alltså var minst sagt begränsade. Tidskrifterna utkom i små upplagor och genererade troligtvis aldrig några direkta stora inkomster för författarna, istället kunde de användas för att påverka publiken och för att göra reklam för de tryck-

²⁹ Olof Celsius d.y., *Åminnelse-tal öfver riksrådet, presidenten och academiæ cancelleren ... Carl Gyllenborg, på consistorii academici befalning hållit i Upsala d. 4. martii 1747* (Stockholm: Lars Salvius (tryckare), 1747).

³⁰ Breitholtz 1944, s. 16–20. Jfr Holm, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/14763>, *Svenskt biografiskt lexikon*, hämtad 2024-10-10. Det finns dock inga belägg för att Celsius motiv för prästvigningen var ekonomiskt som Holm anser.

³¹ Öhrberg, *Samtalets*, s. 53–54.

³² Jfr Jules Kielmann, *Wechselwirkungen. Geschlecht, Nation und Autorschaft in Werk und Wirken Amalie von Helvigs, geb. Von Imhoff* (diss., Uppsala: Uppsala universitet, 2023), s. 24 ff.

erier som gav ut dem. I essäpressen återfinns också annonser som gör reklam för tryckeriernas, eller bokhandlarnas produkter: här ges information om importerad eller nyutkommen litteratur, men också om teaterföreställningar.³³ Redan här märks förbindelserna mellan drama och essäpress. Även om utgivningen var anonym så var författarna bakom dem ofta kända och därmed kunde essäpressen, liksom dramatiken, bidra till att skapa ett författarnamn.

Tryckerier och bokhandlare återfanns i städer, så liksom för teatrarerna var där för essäpressen knuten till urbana miljöer och den producerades och såldes främst i Stockholm, där också den primära läsekretsen fanns. I essäpressen tematiseras dessutom staden på olika sätt, inte minst genom beskrivning av stadens innevånare och de miljöer där de möts. Även här märks hur essäpressen är en importvara då Stockholm konstrueras som en storstad, vilket knappast överensstämde med det dåtida Stockholm. Bo Bennich-Björkman konstaterar att de författare som skrev dramatik "[var] i det närmaste förankrade i huvudstaden" och detsamma gäller essäpressens författare.³⁴

Formmässigt är dialogen ett genretypiskt inslag och stilistiskt knyter detta essäpressen till dramat (och romanen), men till skillnad från tragedin var förstäs essäpressen inte skriven i den höga stilen. Men dramatik smyger sig även in i essäpressen genom den dialogiska formen och ibland har författarna rentav fört in komiska minidramer som kunde löpa över några nummer.

Sann vältalighet bejakas i essäpressen, men den regelfyllda skolretoriken sattes under attack, den passade ju också illa som medel för den lättsamma, smidiga kommunikationen med läsarna. Samtidigt var de manliga författarna till essäpress (och tragedi) drillade i skolretorik och därmed förblev fortfarande banden till den klassiska retoriken starka. Men i essäpressen hämtades formmässigt inspiration inte från retorikens offentliga genrer (*contentio*) utan från *sermo* (samtal, dialog, brev). (*Sermo* ekar även i andra samtida och nymodiga genrer: romaner på folkspråk – och dramatiken.) Den retorikteoretiker som mest utförligt diskuterar *sermo* är Cicero och han menar att det är *sermo* som gör människan civiliserad. Men han förlägger också *sermo* inom ramen för den demonstrativa retoriken, där något eller någon visas upp.³⁵ Detta är märkbart i essäpressen och samtidigt som essäpressen är dialogisk till sin natur nyttjas argumentativa tekniker från offentliga retoriska genrer (demonstrativ, judiciell och deliberativ retorik) när läsaren skall övertygas i olika frågor som kunde röra allt från konsumtion och moral till inrikes- eller utrikespoli-

³³ Det här är också märkbart i *Thet Swenske Nitet*. Byström noterar dessutom att *Nitet* innehåller flera anspelningar på Svenska komedien. Se Byström, s. 75.

³⁴ Bennich-Björkman, s. 280; Öhrberg, *Samtalets*, s. 104.

³⁵ För en översikt av diskussioner rörande *sermo* och *contentio* i klassisk retorisk teoribildning, se Phillip Erchinger, "Sermo", i *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, band 8: Rhet-St, Gert Ueding (utg.) (Tübingen: Niemeyer, 2007), spalt 879–886.

tik. En vanlig teknik var att visa upp prissvärda eller avskräckande *exempla* och dessa fungerade som argument för moraliska och politiska hållningar. Olika fiktiva karaktärer kunde också föra *pro et contra*-argumentationer i diverse frågor. Var det rätt att attackera en annan nation? Konsumera lyxartiklar? Skvallra? Och så vidare. Ibland äger samtalen rum i underjorden (samtal mellan döda var ju en beprövad genre), men ofta äger samtalen rum på ett kaffehus och här syns tydligt influenserna från engelsk essäpress. Influenserna kom även från Holland, Tyskland och Frankrike. Trots att tidskrifterna ofta nedvärderar eller svartmålar det franska (inkluderat den förhatliga katolicismen) så hämtas mycket inspiration därifrån och ofta nämns Boileau som smälföredöme. Att finna *le mot propre* var centralt. Liksom när det gäller tragedin hämtade författarna därmed litterära former och tekniker från utlandet.³⁶

Tendenser och tematik i Thet Swenske Nitet, Ingeborg och Erick den nionde

Vem skulle då övertygas om vad? Redan genom tryckstilen går det att urskilja vilka läsare som skulle nås: Hesselius respektive Celsius d.y. *Erick den nionde* och *Nitet* är tryckt i fraktur medan *Ingeborg* är tryckt i den då nymodiga och mondäna tryckstilen antikva, de förra kunde läsas mer generellt, medan den senare signalerar att författaren vänder sig till en utbildad och socialt högre stående läsekrets, även om Celsius i sitt företal skriver att hans avsikt har varit att "at gifwa det allmänna ett Theaterstycke".³⁷ Den som kom från de lägre sociala skikten hade dessutom knappast råd att köpa vare sig dramatiska verk, eller gå ofta på teater.³⁸

Celsius och Hesselius hade författat *Thet Swenska Nitet* tillsammans under året 1738, men tidskriften avslutades troligtvis på grund av att den väckte ett litterärt gräl. Eventuellt kan dessutom Hesselius hetlevrade politiska engagemang ha spelat viss roll, även om det inte märks av i *Nitet*. Men att de essäistiska tidskrifterna var kortlivade var som sagt snarare ett gängse mönster. Inledningen går i direkt dialog med läsarna, vilket var ett gängse grepp i essäpressen: "God dag min Läsare, war icke twär och / wreder / Emot en menlös Skald, som tig om / ynnest beder [...] Här är ett *manifest* i hwilket jag förklarar På dygdens wägnar krig mot alla lastens skarar." Till hjälp har *Nitet* pennan som svärd och hen åberopar dessutom en "butter skaldemö".³⁹ Liksom i annan essäpress märks ett patriotiskt anslag som förbinds med svenska språket: nu skulle svenska språket utvecklas och

³⁶ Öhrberg, *Samtalets*, kap. 2.

³⁷ Celsius, *Ingeborg*, "Företal".

³⁸ Jfr Skuncke, s. 175.

³⁹ [Olof Celsius d.y., & Andreas "Americanus" Hesselius], *Thet Swenske Nitet* (Stockholm: Kiewetter, 1738), nr I.

höjas. Med det sammanhängande var också att uppmuntra goda seder och moral, och som *Nitet* proklamerar: ”Ett Swänskt och redligt Nit för dygd och goda seder.” För att uppnå dessa syften vänder sig *Nitet* till viktiga inspirationskällor, den ”kiäcke *Richard Steel* [sic!], som talade sanning och Boileau som är känd för alla, men som svenskt föredöme framhålls Dalins *Then Swänska Argus*.⁴⁰ När det gäller tilltalet skiljer sig *Nitet* från övrig essäpress, eftersom det var en versifierad tidskrift, vilket inte var det vanliga och en del av numren är skrivna på (ibland stolpig) alexandrin. Normalt användes alexandrinen i ’höga’ sammanhang och i texten skapas därför en viss diskrepans mellan det till stora delar lättsamma innehållet respektive den högtidliga formen. Efter ett tag har dock författarna övergett versmåttet för att skriva prosa som i vissa nummer blandas med vers; måhända ville författarna skapa en effektivare och ledigare kommunikation med läsarna. Dessutom publiceras insändare, varav en del uppenbarligen var fiktiva, men i *Nitet* publiceras också de motskrifter som sänts in på grund av det tjugofemte numret. Här rankas nämligen svenska författare och det gällde rentav även de som fortfarande var i livet. Det här väckte förstås ilska.⁴¹

Censor Gustaf Benzelstjerna uppger att *Nitets* författare är okänd och har av och till kritiska åsikter om innehållet när det gäller sakfrågor och språk. När sjätte numret lämnas in stryks till exempel en del på grund av ”oanständiga” formuleringar bland annat om ”kalvsprång ur Scholmästarlexan”.⁴² Vad detta innebar är aningen oklart, men kalvsprång innebar att göra krumsprång som en kalv.⁴³ Även i nästa nummer stryks ”onyttige ställen” ut.⁴⁴ Onyttan kan ha gällt allmänt anstötliga formuleringar om högre utbildning (såsom formuleringen om kalvsprång?), det som Benzelstjerna såg som dåligt språk, eller politik. Politiskt brännbara frågor lyser dock med sin frånvaro i de nummer av *Nitet* som publicerades.

Frågan om Sverige borde gå i krig mot ryssen var givetvis ett kontroversiellt ämne som kunde få censor att stryka i en tidskrift. Att Hesselius inte väjde för krig är, som framgick ovan klart, men en intressant fråga rör huruvida detsamma gällde Celsius. Lennart Breitholtz menar i sin dissertation om svensk dramatik att *Nitet* var ”deciderat fredsvänlig” och att detsamma gäller *Ingeborg*.⁴⁵ Här hänvisar han till nummer XVII av *Nitet* och menar att numret innehåller en fredshyllande

⁴⁰ [Olof Celsius d.y., & Andreas ”Americanus” Hesselius], nr I.

⁴¹ I nr XXIX påstås att inte mindre än 53 ilska brev kommit in med anledningen av detta. Men tidskriften innehåller faktiskt texter skrivna av andra och det är i *Nitet* som Abraham Sahlstedt enligt Ragnar Alvin debuterade som skald. Se Alvin, s. 20.

⁴² Benzelstjerna, s. 44

⁴³ Se *Svenska akademiens ordbok*, ”kalvsprång”, https://www.saob.se/artikel/?seek=kalvsprång&pz=1#U_K1_224349. Hämtad 2025-05-21.

⁴⁴ Benzelstjerna, s. 46.

⁴⁵ Breitholtz, s. 75–76.

vers. Men en läsning av numret ger vid handen att det rör sig om helt andra saker, främst en pejorativ beskrivning av en fåfång knekt, vilken ingår i det galleri av klandervärda *exempla* som visas upp i numret: "Låt Honom önska krig ej för vårt rikets bästa / Men han skal så sin nya Wärja fresta."⁴⁶ Det är alltså inte kriget i sig som är ett problem, utan den soldat som inte är av rätta virket. Efter beskrivningar av andra klandervärda personer så kommer ett utfall mot politisk tvedräkt: Nitet vill ha fred och fly långt från käbblet i Stockholm till ensligheten vid Södra Polen. Den här kritiken av tvedräkten var en gängse topik i essäpressen och har inget att göra med frågan om Sverige skulle gå i krig mot ryssen eller inte. När det gäller *Ingeborg* innehåller den en del blodtörstiga passager. En våldsamt höjdpunkt är när den upprörda Oddur vill hämnas behandlingen av Ingeborg och säger sig vara beredd att riva hjärtat ur bröstet på Angantyr "Och det så varmt det är för edra fötter lämna, / At trampa deruppå ich sielf er oro hämma."⁴⁷ Längre fram i handlingen vill Oddur söka tvekamp med Angantyr: "Hans hierta dränkas skal uti hans egen blod".⁴⁸ Men sedan är det Hjalmar som tar sitt svärd och vill axla rollen av Ingeborgs frälsare: "Har Arngrims son tils nu undsluppit armen denna, / Skal han utaf dess märg nu dubbel wiärkan känna."⁴⁹ Det är alltså tveksamt om *Nitet* och *Ingeborg* är särskilt fridsamma och det hade dessutom rimmat illa med Celsius hatt-engagemang. Carlsson visar för övrigt hur även Hesselius kunde prisa enighet och fred inom riket, samtidigt som han är uppenbart blodtörstig när det gäller ryssen.⁵⁰

Det retoriska drivet är rent generellt tydligt i såväl tragedi som essäpress, men teknikerna skiljer sig förstås åt. Ett viktigt syfte med essäpressen och tragedin var att visa läsaren och åskådaren vägen om det rätta sättet att vara och tänka och här spelar bruket av *exempla* en viktig roll. I de här diskuterade dramerna används historiska *exempla* från en ärorik svensk forntid och därmed följer dessa tragedieförfattare i spåren på 1600-talets författare. Stina Hansson påminner till exempel om hur Johannes Messenius i tragedin *Disa* (1611) annekterar antik historia för att göra den till svensk fornhistoria, men hon framhåller också att detta historiebruk alltmer kom att överges under 1700-talet.⁵¹ Här kunde kanske Hesselius introduktion på scenen av den "indianska" prinsessan *Zaletta* kunde vara ett tecken i tiden? Det kan noteras att dåtidens förståelse av *exempla*, i enlighet med klassisk

⁴⁶ [Olof Celsius d.y., & Andreas "Americanus" Hesselius], nr XVII.

⁴⁷ Celsius, *Ingeborg*, s. 14.

⁴⁸ Celsius, *Ingeborg*, s. 37.

⁴⁹ Celsius, *Ingeborg*, s. 40.

⁵⁰ Carlsson, *Olof Dalin*, s. 234.

⁵¹ Stina Hansson *Från Hercules till Swea. Den litterära textens förändringar* (Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet, 39, Göteborg: Litteraturvetenskapliga institutionen, Göteborgs univ., 2000), s. 81–82.

retorikteori, inte skiljde mellan faktiska och fiktiva sådana – bägge var lika giltiga när det gällde att övertyga om något. Dessa *exempla* kan alltså ses som bärande argument som underbygger olika budskap. Men hur dessa *exempla* framställs beror givetvis på genre och den därtill avpassade stilnivån. I de här diskuterade tragedierna visas på svenska, stolta *exempla* som pekar mot en storslagen historia. Essäpressens bruk av *exempla* framkallar ofta löje, ibland genom att föra in pejorativa beskrivningar, eller använda satir, såsom när det gällde den fåfänga knekten i citatet ovan. I *Nitets* andra nummer deklarerar vilka som skall visas upp och hudflängas: girigbukar, mutkolvar, präster som vänder sig mot det materiella och inte minst fåfänga fruntimmer. I de följande passerar en kavalkad av negativa *exempla*, till exempel drängen Måns som klär sig över sitt stånd, Jockum Storfräsare som pratar ekonomi på kaffehuset, Herr Slösenhjälm som bland annat trakterar fruntimmer på "comodien",⁵² och så vidare. Ibland används en dramatisk form för att roa. *Nilet* innehåller som så mycket annan essäpress små komedier.⁵³ Genom dessa som kunde löpa över ett eller flera nummer eller andra humoristiska inslag kunde läsarna både undervisas och roas – det handlade om att förena *docere* med *delectare*, eller med Dalins kända motto *utile dulci*.

Det har noterats i tidigare forskning att den psykologiska fingertoppskänslan inte riktigt återfinns i frihetstidens tragedi, till skillnad från det fransk-klassiska dramat där det vibrerar av känslor och där psykologin hos karaktärerna är fint utmejslade. Skälet till den svenska tragedins tillkortakommanden härvidlag kan nog bland annat tänkas vara att *exempla*-traditionen tar över. I *Ingeborg* utbrister Oddur: "En tron det låter högt, men kiära Ivar lär, / Här finns wel det som mer än Kunga Kronor är. / Man bör sin dygd långt mer än Tron och rike skatta".⁵⁴ Längre fram avvisar Ingeborg Angantyr's lockande förslag om giftermål trots att det innebär att hon kan få en krona; Ingeborg deklamerar: "Jag skiöter fögo om så präktig hufwudbona, / Min dygd min Krona är."⁵⁵ Den här typen av passager är snarare didaktiskt rättframma och retoriska än psykologiskt subtila.

Läsarna och åskådarna av essäpress och tragedi förevisades alltså ideala sätt att vara, men det gick en skarp skiljelinje mellan män och kvinnor, manligt och kvinnligt. Ett uttalat syfte i en stor del av essäpressen var att uppfostra kvinnor och att fördöma förkvinnligade män. Rågången mellan manligt och kvinnligt behövde vara tydlig. Kvinnlighet förknippas med olika former av ostadighet och kvinnliga karaktärer framställs inte sällan som negativa *exempla* vars disposition gjorde dem benägna för skvaller, fåfänga och (över)konsumtion av lyxartiklar. Mot dessa

⁵² [Olof Celsius d.y., & Andreas "Americanus" Hesselius], nr II, III, V.

⁵³ Se t.ex. [Olof Celsius d.y., & Andreas "Americanus" Hesselius], nr XII och XIII.

⁵⁴ Celsius, *Ingeborg*, s. 8.

⁵⁵ Celsius, *Ingeborg*, s. 35.

klandervärda kvinnogestalter ställs då ofta, i en bakåtblickande utopi, den rediga matronan från forna tider, som väl förstår att sköta sitt hushåll.⁵⁶ De här framställningarna av kvinnlighet finns även i *Nitet*. Väl vet Nitet att Könet (kvinnorna) också har Ulrika ibland sig, men det konstateras att hon verkar svår att efterlikna. Det vore bra om kvinnorna tänkte mindre på sitt utseende och sin klädedräkt och mer odlade sitt förstånd. Förr i tiden arbetade kvinnan vid sin spinnrock, bakade bröd och skötte sitt hushåll. Nu går man till bagaren och jungfrun köper det som saknas, då åt man surkål och rovor och drack öl. Nu äter man delikat och dricker kaffe och te. Och därtill kommer de fåfänga och skvallriga Sprätthökarna som vi förstår är förkvinnligeade. Sprätthöken "hoppas kring", med sin "guld besmidde" kropp och Nitet beklagar att kvinnorna berömmar honom. "Stor sak om hiertat är ett alla lasters hus, / Fast han har nått Peruk, och näsan full med snus." Vad hade Adam och Eva sagt?⁵⁷

I Hesselius och Celsius här diskuterade tragedier visas dock en annan bild av göticistiskt färgad kvinnlighet. Här kokas ingen surkål. Istället inkarnerar de kvinnliga karaktärerna patriotism och när de grips av känslor är de högstämnda, vilket står i samklang med de höga ämnen som behandlas. Ingeborg beskrivs av Oddur som den "änlabild jag endast wårdar dyrka: / Hon är den endast mig har Swerdet fatt i hand, / Och uplyft denna arm, at freda Swerges land."⁵⁸ Det är Ingeborg som motiverar krigslusten. När Ingeborg avvisat Agantyr uppmanar hon honom att stöta svärdet i hennes bröst, eftersom hon gjort honom orätt. "Och håll det ej för skam at slå en Mö ihiäl; / Ty wet här finnes mod i denna Qwinnans Siäl."⁵⁹ Längre fram berättar Oddur för Hialmar att Ingeborg står emot frieriet trots att hennes far kung Inge och rådet vill att hon gifter sig med Agantyr: "Hon står med Hielte.[sic!]dygd alt eras wåld emot."⁶⁰ Den arma Edla som blir förvillad på grund av sitt kön utgör ett undantag: "Nu har jag wäl bestält: ach swaga qwinno kön, / Hur' du förwirras kan".⁶¹ Men hon är ju inte kunglig. Även i *Erick den nionde* återfinns stolta och modiga kvinnor och Hesselius låter herdinnan Signill framföra en inledande patriotisk och manande tirad:

Af Amazonisk eld mitt blod begynner brinna,
Det kokar i mit bröst, och längtar at få rinna.
På denna marcken ner, der Kungen frälster blef;
[...]

⁵⁶ Öhrberg, *Samtalets*, s. 86–91, s. 105 ff.

⁵⁷ [Olof Celsius d.y., & Andreas "Americanus" Hesselius], nr II och nr X. Citat fr. nr II.

⁵⁸ Celsius, *Ingeborg*, s. 10.

⁵⁹ Celsius, *Ingeborg*, s. 35.

⁶⁰ Celsius, *Ingeborg*, s. 37.

⁶¹ Celsius, *Ingeborg*, s. 45.

De Swenske pläga förr ej på sin låfwen brista;
Ty de från waggan lärdt, at deße runor rista.
Uti sitt ädla bröst: *Här finnes redlighet/*
Emot mitt Fädersland ock mot min öfwerhet. [Kursiv i orig.]⁶²

Eldad av patriotiska känslor transformeras Signill från herdinna till kvinnlig krigare (amazon) och hon inkarnerar den trohet mot den kristne (frälste) kungen och överheten som bör vara alla svenska undersåtars adelsmärke. Tanken på fornordiska amazoner var för övrigt en inte sällan brukad trop som kunde användas i patriotiskt syfte (den används till exempel redan i Messenius *Disa*).⁶³ Manlighet hos de goda männen förknippas i dessa tragedier med krigiskt mod, tapperhet och trofasthet. Kung Erick inkarnerar en ideal manlighet för en kung där förfarenhet i krigskonst paras med fromhet, mildhet, mod och dygd. Den danska kungen Skateler uppmanar därför sin vapendragare Haldan att inte underskatta kungen:

Det är ej styrcka blott, som hielper denna Kar'en:
Hans makalösa dygd, hans frucktan för sin Gud
Är mächtig utan swärd, befästan i sin skrud;
Hans fromhet mot sitt Folck, hans mildhet emot alla,
[...]
Hans Gudlighet den är långt bättre än din [Haldans] hjälm.⁶⁴

Om det patriotiska syftet för Celsius blir att visa på möjligheterna i att använda svenska språket och de nordiska berättelserna för att skapa tragedi i fransk-klasisk anda så visas det patriotiska i *Nitet* och *Erick den nionde* på delvis annat sätt och detta blir tydligt i slutet av de respektive verken. Här visas hur rojalismen är ett bärande element för svenska undersåtar:

Sista numret av *Nitet* inleds med en hyllning av kungen:

Stormächtigste, Allernådigste, Konung [...] Du O Store Konung är af den Högste Guden på vår Swea *Horizont* aldrahögst satter hwarest du lyser som en Sool. Den Mildhet / Barmhertighet / Fromhet / Långmodighet / Ömhhet och Kärlek du bewisar dina Un-

⁶² Andreas Hesselius Americanus, *Erick den nionde eller helige: fordom konung i Upsala* (Stockholm: Joh. Laur. Horrn, tryckare, 1740), s. 7.

⁶³ Hansson 2000, s. 81. Se även Dahlbergs beskrivning av kröningsupptåget "Amasonernas upptåg" vid drottning Kristinas hov. Se Gunilla Dahlberg, "Hovens och komedianernas teater", i *Ny svensk teaterhistoria. 1: Teater före 1800*, bandred. Sven Åke Heed (Hedemora, Gidlunds förlag, 2007), s. 118–119. Nordenflycht brukar tropen i *Fruentimrets Försvar*, men då får den ett kombinerat emancipatoriskt och patriotiskt syfte. Se Öhrberg 2001, s. 268.

⁶⁴ Hesselius, *Erick*, s. 13–14.

dersåtare, äro de rätta Strålarne, som falle uppå alle Swea inbyggare så låge som höge så fattige som rike, så wärdslice som andelige, inga undantagne.⁶⁵

Därefter återgår Nitet till vers och tar i tur och ordning farväl av kungen, drottningen, rikets råd, de fyra riksdagsstånden, landets kvinnor och manfolket ("Manheims täcka Swänner"). Men sedan utbrister Nitet att versådran sviker honom och att han måste göra halt för att hämta sig. Stilfiguren *aposiopes* stegrar känslotemperaturen och understryker hur svårt det är för Nitet att ta farväl och han väljer nu att göra det på prosa. Efter att ha vänt sig till både *ensor librorum* och sin tryckare (metafiktiva inslag som dessa förekommer av och till i essäpressen) kommer dock versen tillbaka: "Ach! Himmel! -- Wersådran slipper lös." Men Nitets all möda har varit förgäves och det konstateras att folket inte har bättrat sig: "Men ser at Nitet mitt förwändes dock i split, / Och Fålcket just som förr ej bättrat sig en bit." Och sedan dör Nitet med en överdriven och parodisk gest som kan sägas blinka åt tragedins vanliga slutscener: "Jag dör ---dör,---ör---r—".⁶⁶ Numrets något halsbrytande känslokurva går alltså från en värdsam revers för kungen till humor, men förmedlar också en viss pessimism. Nitet har inte uppnått sitt syfte.

Hesselius *Erick den nionde* i sin tur har en manande *peroratio*, framförd av skalden Iwar, och riktad till Sveriges innevånare:

Då Han [Erik] kring Atlasö sin *Ericks* Gata red,
Och wi i våra Hus den Dyra Hjelten funno,
Tänck efter Swea Barn hur våra Hjertan brunno,
Af denna *Solens* Eld, som nu har stridit ned.
Den tiden är förbi; Men kommer aldrig mera,
Ty lär af detta här Din Konung rätt wärdera!!! [Kursiv i orig.]⁶⁷

Av detta drama skall åskådarna och läsarna lära av forna tiders hjältar att värda konungen. Med tanke på Hesselius försörjningsstrategier är det inte förvånande att han för in denna rojalistiska uppmaning. Liksom i *Nitet* märks dock en sorgsen pessimism, Sweas stora tid är förbi och kommer aldrig mer tillbaka.

Slutdiskussion

Tragedin och essäpressen ingår i samma projekt inom en framväxande litterär offentlighet, även om stilnivå och mediering är vitt skilda. Dramat och essäpressen kan därmed på många sätt ses som kommunicerande kärn, såväl när det gäl-

⁶⁵ [Olof Celsius d.y., & Andreas "Americanus" Hesselius], nr XXXII.

⁶⁶ [Olof Celsius d.y., & Andreas "Americanus" Hesselius], nr XXXII.

⁶⁷ Hesselius, *Erick*, s. 83.

ler dynamiken mellan författare, läsare och åskådare som när det gäller innehåll och syften. Nätet kastas ut brett. Bakom dramats och essäpressens författare finns beskyddare och för de unga författarna hägrade anställningar, beskydd och *kanske* honorar. Genom såväl scenkonst som essäistisk journalistik – eller för den delen tillfällesdikt, eller andra former av diktverk – kunde författarna visa upp sig och sina färdigheter. Men de kunde också torgföra sina politiska åsikter och föra ut patriotiska budskap rörande maningar till krig, lojalitet med överheten, det svenska kynet eller det svenska språket.

Något annat som torgförs är idéer om ideal kvinnlighet och manlighet, vilka är bärande för de litterärt-patriotiska projekten. Visserligen var kvinnan ostadig till sin natur, men det förekommer att kvinnor i de tragedier som analyserats kunde uppvisa mod och handlingskraft och de kan också motivera patriotiska känslor. I essäpressen inkarneras ofta ett patriotiskt kvinnoideal i matronan från forna tider (gift med sin redliga man), hon klär sig i vadmal och förstår att sköta sitt hushåll. Dessa kvinnor befinner sig långt ifrån sin motpol: den vanligt förekommande ostadiga, skvallrande och fåfänga kvinnan. Den ideala manligheten bör dessutom hållas noggsamt isär från kvinnlighet och här är den kända Sprätthöken ett paradexempel. Hans motpol är den hederlige ämbetsmannen och strävsamma bonden. I tragedin är mod, trofasthet och lojalitet med en rättmätig överhet viktiga manliga egenskaper.

I samtliga diskuterade verk märks hur historien kan ses som vår läromästare, men samtidigt finns ett visst vemod. Den bakåtblickande utopin är inte alltid optimistisk. Har verkligen svenska folket, läsarna och åhörarna de sanna kvalitetserna?

Hesselius och Celsius framstår närmast som idealtyper för den unga manliga tragediförfattaren under frihetstiden, men de kom emellertid att gå skilda vägar. Den tidigare nådde aldrig en trygg ämbetsmannaposition, den senare blev biskop. De valde också olika vägar i sin patriotiska och karriärstiska strävan, men det som förenade dem var kreativa användningar av nya genrer och ämnen – och att de verkade inom ett litterärt system som var stätt i förvandling.

ANN ÖHRBERG (f. 1955) är prof. em. i litteraturvetenskap vid Uppsala universitet. Hennes forskning har främst rört 1700-talslitteratur och retorikhistoria, arkiv- och bibliotekshistoria, 1700-talets väckelserörelser och hon har ofta behandlat frågor ur ett genusperspektiv.